

ΝΙΚΟΣ ΚΟΜΝΗΝΟΣ

ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ
ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1980

Κεφάλαιο I

ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΑΥΤΟ ΕΞΕΤΑΖΕΙ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΔΥΝΑΜΙΚΗ της Ελλάδας και των λιγότερο ευνοημένων περιοχών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και επισημαίνει τον κρίσιμο ρόλο της αποκέντρωσης και της μεταφοράς τεχνολογίας για ανταγωνιστικότητα των περιοχών στην ενιαία ευρωπαϊκή αγορά.

ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1980, ΣΤΙΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΣΤΟΧΟΥ 1 ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ Ένωσης¹ οι τάσεις σύγκλισης υπερτερούν ελαφρά των τάσεων απόκλισης (βλ. Πίνακα 1.1). Το ΑΕΠ ως ποσοστό του μέσου όρου της Κοινότητας αυξήθηκε, αλλά αυξήθηκε επίσης η ανεργία. Οι τάσεις αυτές δεν χαρακτηρίζουν το σύνολο των ευρωπαϊκών περιφερειών. Η θέση της Ελλάδας στην Κοινότητα επιδεινώθηκε και οι ελληνικές περιφέρειες, μαζί με πολλές περιφέρειες της νότιας Ιταλίας, απέκλιναν από τον κοινοτικό μέσο όρο, τόσο στην οικονομική παραγωγή όσο και στην αγορά εργασίας.

1.1.
ΑΝΑΠΤΥΞΗ
ΤΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΩΝ
ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΝΟΤΟΥ

1. Οι περιοχές στόχου 1 περιλαμβάνουν το 21.2 % του πληθυσμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και αφορούν περιοχές με ακαθάριστο κατά κεφάλην εγχώριο προϊόν (σε μονάδες αγοραστικής δύναμης - PPS) μικρότερο του 75% του Κοινοτικού μέσου όρου (σύμφωνα με στοιχεία της περιόδου 1984-86). Η συντοπική πλειοψηφία των περιοχών αυτών βρίσκεται στη νότια Ευρώπη. 19

Άποψη της Γενικής Διεύθυνσης Περιφερειακής Πολιτικής της Ένωσης είναι ότι οι παραπάνω διαφορές σε ποσοστά ανάπτυξης και ανεργίας αντικατοπτρίζουν τις διαπεριφερειακές διαφορές της ανταγωνιστικότητας, με την εμφάνιση χαμηλότερης παραγωγικότητας στις περιφέρειες στόχου 1, που έχει ως αποτέλεσμα χαμηλότερα εισοδήματα και χαμηλότερα ποσοστά θέσεων απασχόλησης (CEC 1991a).

Στο πνεύμα αυτό ανατέθηκε από την Επιτροπή μια έρευνα (IFO 1989) για την κατανόηση των συντελεστών που διαμορφώνουν την ανταγωνιστικότητα μιας περιφέρειας. Η έρευνα κάλυψε 9.000 επιχειρήσεις που έχουν την έδρα τους σε περιφέρειες στόχου 1 και στόχου 2, καθώς και επιχειρήσεις σε ευημερούσες περιφέρειες². Η έρευνα έγινε με ερωτηματολόγιο που περιείχε 37 καθοριστικούς παράγοντες της ανταγωνιστικότητας και ζητήθηκε από τους διευθυντές των επιχειρήσεων να εντοπίσουν τους τρεις σημαντικότερους εξ αυτών.

Η έρευνα έδειξε ότι οι σημαντικότεροι παράγοντες που επηρεάζουν την ανταγωνιστικότητα των λιγότερο αναπτυγμένων περιοχών της Ένωσης και πρέπει να βελτιωθούν είναι:

(1) *H χρηματοδότηση:* Η έλλειψη πιστώσεων, το υψηλότερο κόστος του χρήματος και οι αδυναμίες των χρηματοπιστωτικών αγορών, η ακατάλληλη διαχείριση της δανειοδότησης των μικρών επιχειρήσεων (MME) περιορίζουν τη χρηματοδότηση των ιδιωτικών επενδύσεων. Οι λύσεις που προτείνονται αφορούν καινοτομίες στα εγγυητικά σχήματα χρηματοδότησης των MME, βελτίωση της λειτουργίας των περιφερειακών αναπτυξιακών ενισχύσεων, παρέμβαση επιχειρηματικών συμβούλων και υπηρεσιών πληροφόρησης.

(2) *Oι παράγοντες του κόστους εργασίας:* Αφορούν την αύξηση της προσφοράς εξειδικευμένης εργασίας, τη μείωση των εργασιακών δαπανών, την απορρύθμιση της αγοράς εργασίας. Οι λύσεις περιγράφονται αναλυτικά στο Λευκό Βιβλίο, με τη μείωση του εργοδοτικών δαπανών, την αύ-

2. Περιοχές στόχου 2 είναι περιοχές βιομηχανικής παραγωγής, όπου (1) η ανεργία είναι μεγαλύτερη από το μέσο όρο της Κοινότητας. (2) η αναλογία των εργαζομένων στη βιομηχανία είναι τουλάχιστον ισοδύναμη με το μέσο όρο της Κοινότητας. (3) η βιομηχανική απασχόληση μειώνεται.

ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ & ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

	ΑΕΠ σε μονάδες PPS			Ποσοστό ανεργίας		
	1986	1991	1986-91	1986	1991	1986-91
ΕΛΛΑΣ	51	47	4	7,4	7,8	0,4
ΙΣΠΑΝΙΑ	71	78	7	21,4	21,3	-0,1
Γαλικία	56	59	3	13,9	17	3,1
Αυτούριας	71	73	2	18,8	19,6	0,8
Καστιλη-Λεόν	66	67	1	18,1	19,2	1,1
Καστιλη Μάντσα	55	64	9	15,4	18,6	3,2
Εξτρεμαδούρα	45	51	7	28,3	28,9	0,6
Βαλεντιάνα	72	78	6	19,7	22,8	3,1
Ανδαλουσία	53	60	7	30,3	30,8	0,5
Μούρτσια	68	74	6	18,4	23,4	5
Σέντα-Μελίλα	64	64	0	28,7	21,9	-6,8
Κανάριοι	70	77	7	26,5	26,7	0,2
ΓΑΛΛΙΑ	111	110	-1	10	10,3	0,3
Κορσική	80	80	0	11,7	11	-0,7
ΙΡΛΑΝΔΙΑ	60	70	10	18,1	18,4	0,3
ΙΤΑΛΙΑ	103	105	2	10,5	11,2	0,7
Καπιτανία	69	70	1	16,6	22,8	6,2
Αιγαρόύτσο	89	91	2	11,7	12,4	0,7
Μόλιτσε	78	79	1	7,1	15,6	8,5
Πούργια	73	74	1	14,3	15,6	1,3
Βασιλικάτα	65	65	0	21	23	2
Καλαβρία	60	57	-3	15,4	19,6	4,2
Σικελία	70	68	-2	15,1	23,1	8
Σαρδηνία	75	74	-1	20,2	19,8	-0,4
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	52	59	7	8,6	4,9	-3,7
Νόστε	46	52	6	6,7	4,2	-2,5
Σέντρο	38	41	3	5,6	3,4	-2,2
Λισσαβώνα	70	80	10	11,3	6	-5,3
Αλεντέγιο	34	35	1	14,9	8,1	-6,8
Αιγακάρβε	39	50	11	8,8	4,8	-4
Αζόρες				5	4,6	-0,4
Μαδέρα				6,3	3,4	-2,9
Μ. ΒΡΕΤΑΝΙΑ	102	95	-7	11,5	10,3	-1,2
Βόρεια Ιρλανδία	79	72	-7	17,7	15	-2,7
Μέσ. όρ. Στόχου 1	61	64	3	15,4	16,7	1,3
ΕΥΡΩΠΗ 12	100	100	0	10,7	10,4	-0,3

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.1:
Μεταβολή ΑΕΠ και
ανεργίας σε περιο-
χές στόχου 1 της ΕΕ

ξηση της ευελιξίας της εργασίας, τη μείωση του χρόνου εργασίας, τη μετακίνηση εργασίας προς τον τριτογενή τομέα.

(3) *H υποδομή:* Οι ανάγκες σε υποδομή διαφέρουν από περιοχή σε περιοχή. Προέχουν τα δίκτυα μεταφορών στην Ιολανδία, οι υποδομές ενέργειας στην Πορτογαλία και Ιολανδία, οι βιομηχανικές υποδομές στην Ιταλία, και οι τηλεπικοινωνίες στην Ελλάδα. Ακόμη η έρευνα έφερε στην επιφάνεια τον πολύ σημαντικό ρόλο των υποδομών έρευνας και τεχνολογίας, των τοπικών υπηρεσιών και των επιχειρηματικών υπηρεσιών, που συνήθως σπανίζουν στις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές της Ένωσης.

Όπως σημειώνει η 4η περιοδική έκθεση της Επιτροπής της Ε.Ε. για την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση των περιφερειών της Κοινότητας, η συγκέντρωση των δραστηριοτήτων έρευνας και ανάπτυξης στις κεντρικές περιφέρειες της Κοινότητας αποτελεί τον κύριο λόγο της εμμονής των περιφερειακών ανισοτήτων στο εισόδημα και στην παραγωγικότητα (CEC 1991a: 37). Οι περιοχές με αναπτυξιακή καθυστέρηση απασχολούν πολύ μικρότερα ποσοστά του εργατικού δυναμικού τους στην έρευνα και ανάπτυξη, και δαπανούν μικρότερα ποσοστά του ΑΕΠ για το σκοπό αυτόν. Από την άλλη μεριά, η παραγωγή νέων προϊόντων και η εισαγωγή προηγμένων διαδικασιών παραγωγής αποτελεί θετική συνθήκη για την απασχόληση. Η βελτίωση επομένως της καινοτομίας των ΜΜΕ είναι ιδιαίτερης σημασίας, δεδομένου ότι βοηθούν όχι μόνο την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων αλλά και την αύξηση της απασχόλησης στην περιοχή ένταξής τους.

Η εικόνα που δίνουν οι μεγάλες περιφέρειες του στόχου 1 της νότιας Ευρώπης δεν είναι ομοιογενής στο εσωτερικό τους. Αντίθετα, ένα μωσαϊκό άνισης ανάπτυξης, ύφεσης και δυναμισμού χαρακτηρίζει τα τοπικά παραγωγικά συστήματα που συγκροτούν τις μεγάλες περιφέρειες. Κατά περιοχή επικρατούν διαφορετικές δυναμικές στο ΑΕΠ και στην ανεργία, ενώ συνήθως η ανάπτυξη εντοπίζεται στους νέους βιομηχανικούς χώρους που στηρίζονται σε μορφές ευέλικτης παραγωγής, στα δίκτυα συνεργασίας και στην εισαγωγή καινοτομιών στα προϊόντα και στις διαδικασίες παραγωγής.

ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ & ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Η ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1980 ΤΕΚΜΗΡΙΩΝΕΙ ΕΠΙΣΗΣ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ανάπτυξης, καθώς οι μετά το 1973 αρνητικές τάσεις πήραν οριστική μορφή. Οι εξελίξεις ήταν δυσμενείς στα πιο βασικά μεγέθη: στο ΑΕΠ, στις επενδύσεις παγίου κεφαλαίου, στην κλαδική δομή της βιομηχανίας, στην απασχόληση, στην παραγωγικότητα, στον πληθωρισμό, στο έλλειμμα και στα δημόσια οικονομικά (βλ. Επίλογή, 1992 και 1994, Βαΐτσος & Γιαννίτσης 1987, Ιωακείμογλου & Μηλιός 1989, *H Ελληνική Οικονομία σε Αριθμούς*, 1987 και 1992).

1.2.
Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΗ
ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1980

	<i>Mέσος Όρος</i>		<i>Mέσος Όρος</i>	
	<i>1976-80</i>	<i>1981</i>	<i>1990</i>	<i>1981-90</i>
ΑΕΠ	4,2	0,2	-0,4	1,6
Επενδύσεις παγίου κεφαλαίου		-7,5	4,9	0,1
Ιδιωτικές Δημόσιες		-3,9	9,2	0,8
Ανεργία	2,0	4,1	7,2	7,1
Μέσος Όρος μισθού στη μεταποίηση	9,2	1,7	1,6	0,6
Παραγωγικότητα στη βιομηχανία	2,7	2,5	-1,1	0,4
Κόστος εργασίας στη βιομηχανία	4,6	-0,3	0,1	1,1
Γενικός δείκτης τιμών καταναλωτή	16,4	24,5	20,4	19,0
Έλλειμμα κρατικού ποσού πολογισμού ως % του ΑΕΠ		-12,7	-20,5	-13,8

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.2:
Εξέλιξη χαρακτηριστικών δεικτών της ελληνικής ανάπτυξης (ετήσια μεταβολή %)

Πηγή: *Επίλογή*, 1992.

Ο Πίνακας 1.2 απεικονίζει τις εξελίξεις ορισμένων βασικών μεγεθών της ελληνικής ανάπτυξης της περιόδου 1981-90, καθώς και τους μέσους όρους της πενταετίας 1976-80 και της δεκαετίας 1981-90. Από τις χρονικές σειρές και τη συναφή βιβλιογραφία συνάγεται μια σειρά διαπιστώσεων.

- **Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν:** Ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής του ΑΕΠ μειώνεται συνεχώς. Δεν είναι μόνο η μείωση του ρυθμού ανάπτυξης που έχει σημασία. Η αποβιομηχάνιση άλλαξε τη συμβολή των τομέων στο ΑΕΠ. Στη δεκαετία 25

Νίκος Κομνηνός

του 1980, η μεταποίηση συμβάλλει στο ΑΕΠ λιγότερο απ' ό,τι συνέβαιλε στη δεκαετία του 1970 (17,9% έναντι 19,5%). Μέσα σε δύο δεκαετίες, από ρυθμούς ανάπτυξης που χαρακτηρίζουν τις νέες βιομηχανικές χώρες, η επίσημη οικονομία άγγιξε στο χαμηλότερο δυνατό σημείο.

■ *Επενδύσεις:* Οι ίδιες πτωτικές τάσεις χαρακτηρίζουν τις επενδύσεις παγίου κεφαλαίου. Η μέση ετήσια μεταβολή της δεκαετίας 1981-90 ήταν μόλις 0,1%. Το έτος 1973 υπήρξε καμπή και για τις επενδύσεις. Στο έτος αυτό, η αναλογία των καθαρών επενδύσεων παγίου κεφαλαίου στο καθαρό εισόδημα έφθασε στο υψηλότερο σημείο της μεταπολεμικής περιόδου (13%) και έκτοτε ακολουθεί μια φθίνουσα πορεία, μέχρι το 4% στην αρχή της δεκαετίας του 1980. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής των επενδύσεων, από 9,3% στη δεκαετία του 1960, μειώθηκε σε 2,8% στη δεκαετία του 1970 και σε 0,1 στη δεκαετία του 1980. Μετά το 1974, οι ρυθμοί μεταβολής των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου στη μεταποίηση είναι αρνητικοί (1974-1979: -1,1%, 1980-1985: -5,1%).

■ *Βιομηχανική παραγωγή:* Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής μειώθηκε από 10,1% (1961-70) σε 6,9% στη δεκαετία 1971-80 και σε 2,2% στη δεκαετία 1980-90. Στη δεκαετία του 1980, η ελληνική βιομηχανία «γλιστράει» σε πιο παραδοσιακές δραστηριότητες (Γιαννίτσης 1985) και αυξάνει το βάρος των παραδοσιακών καταναλωτικών κλάδων (τρόφιμα, ποτά, καπνός, υφαντικά, ενδύματα, υποδήματα, μη μεταλλικά ορυκτά). Αυτοί οι κλάδοι στηρίζουν την ισχυρή ανάπτυξη της δεκαετίας του 1980. Ο ετήσιος ρυθμός μεταβολής της παραγωγικότητας της εργασίας μειώθηκε σταδιακά στη δεκαετία του 1980, λογική συνέπεια του περιορισμού των επενδύσεων εκσυγχρονισμού και της απουσίας τεχνολογικής ανανέωσης. Μετά το 1986, η παραγωγικότητα στη βιομηχανία (προϊόν/ώρα) όχι μόνο δεν αυξήθηκε αλλά μειώθηκε με σταθερούς ρυθμούς. Το κόστος εργασίας στη βιομηχανία αυξήθηκε γρηγορότερα από την παραγωγικότητα, με μέσο ετήσιο ρυθμό 1,1%. Ο μεγάλος αριθμός των προβληματικών επιχειρήσεων και των ανέργων εικονογραφούν τη στατιστικά διαπιστούμενη φθίνουσα πορεία της αποδοτικότητας και συσσώρευσης του κεφαλαίου στη μεταποίηση.

Σωστά πιστεύω ότι η ιδιαιτερότητα της ελληνικής εκβιομηχάνισης βρίσκεται στην περιορισμένη ανάπτυξη των τελολογικών μεθόδων εργασίας. Σ' αυτό συνέβαιλε η περιθωριακή

θέση των τεῦλοδικών κλάδων (κατασκευή μηχανών και εργαλείων), η μη υιοθέτηση τέτοιων μεθόδων στο σύνολο των κλάδων και τα μικρά μεγέθη των επιχειρήσεων που δεν έκαναν δυνατή τη δημιουργία συνθηκών μαζικής παραγωγής (Λινάρδος-Ρυλμόν 1988). Εντούτοις, η κρίση της ελληνικής βιομηχανίας δεν μπορεί να αποδοθεί στις ακαμψίες της τεῦλοδικής/φοροντικής οιγάνωσης της εργασίας, για τον απλό λόγο της περιορισμένης έκτασης των μεθόδων αυτών στις ελληνικές επιχειρήσεις. Πιο πειστικές παρουσιάζονται οι εδιμηνείς που αποδίδουν την κρίση στην αποδιάρθρωση ενός συνολικότερου συστήματος ισοδοσιών και κοινωνικών συμμαχιών (βλ. Λινάρδος-Ρυλμόν 1992: 107-120).

• **Αμοιβή εργασίας - διανομή εισοδήματος:** Μετά το 1974, που αποτελεί ορόσημο για την ελληνική και διεθνή κρίση, στη διαχείριση της αμοιβής εργασίας ασκήθηκαν τρεις διαφορετικές πολιτικές (Λινάρδος-Ρυλμόν 1988 και 1992). Στην πρώτη περίοδο (1974-80), οι αμοιβές εργασίας αυξήθηκαν γρηγορότερα από το ΑΕΠ, με αποτέλεσμα να αυξηθεί το μερίδιό τους στο ΑΕΠ από 34,1% σε 42,4%. Στην αρχή της δεκαετίας του 1980 εφαρμόστηκε μια εισοδηματική πολιτική που επιδίωξε την εσωτερική αναδιανομή των εισοδημάτων, με την ενίσχυση των κατώτερων εισοδημάτων και τη συγκράτηση του συνολικού όγκου των αμοιβών εργασίας. Οι αμοιβές αυξήθηκαν με το ρυθμό του ΑΕΠ. Μετά το 1985 αρχίζει η περίοδος των «σταθεροποιητικών προγραμμάτων» που συμπλέζουν την αύξηση των αμοιβών εργασίας κάτω από τους ρυθμούς του ΑΕΠ. Έτσι, στη δεκαετία του 1980 ο μέσος μισθός στη μεταποίηση και το κόστος εργασίας στη μεγάλη βιομηχανία αυξήθηκαν ελάχιστα (0,4% και 0,6% ετήσια) χαμηλότερα από το μέσο ρυθμό αύξησης του ΑΕΠ της μεταποίησης (2,2%). Αυτό αποτελεί αντιστροφή των τάσεων που είχαν διαμορφωθεί μετά το 1974, που το κόστος εργασίας αυξανόταν γρηγορότερα από την προστιθέμενη αξία της βιομηχανικής παραγωγής. Η επαναφορά στη σχέση αμοιβών εργασίας/ΑΕΠ μεταποίησης της περιόδου της ταχύρρυθμης οικονομικής ανάπτυξης, ήταν αποτέλεσμα των «σταθεροποιητικών» πολιτικών και της εντατικής αναδιανομής του εισοδήματος που ασκήθηκαν μετά το 1985. Η αναδιανομή εξέθρεψε προσδοκίες ανάπτυξης, αλλά ανάκαμψη δεν επήλθε.

• **Καθεστώς συσσώρευσης και ανάπτυξης:** Συνθετικά, από το 25

1974 συνεχίζεται η πτωτική πορεία της αποδοτικότητας του κεφαλαίου στην ελληνική μεταποίηση (βλ. Ιωακείμογλου & Μηλιός 1988: 42) και η κρίση της ελληνικής βιομηχανίας συμπαρασύρει όλο το οικοδόμημα της μεταπολεμικής ανάπτυξης. Η βιομηχανία, με την ατελή ανάπτυξη της οργάνωσης εργασίας και των οικονομιών κλίμακας, στρέφεται προς παραδοσιακούς κλάδους και ο ρυθμός ανάπτυξης της αγγίζει το μηδέν. Οι επενδύσεις, ως ποσοστό του ΑΕΠ, μειώνονται συνεχώς και ο ετήσιος ρυθμός αύξησής τους είναι κοντά στο μηδέν. Το κόστος του χρήματος είναι πολύ υψηλό και η συγκυρία Αμεσων Διεθνών Επενδύσεων αρνητική, καθώς τα διεθνή κεφάλαια στρέφονται προς τις πιο αναπτυγμένες χώρες. Οι αμοιβές εργασίας συρρικνώνται και η εσωτερική αγορά παραμένει περιορισμένη, με μέσο ρυθμό μεγέθυνσης λίγο μεγαλύτερο από αυτόν του ΑΕΠ. Στις ευρωπαϊκές αγορές η ζήτηση περιορίστηκε μετά το 1974, καταρχήν λόγω της περιοριστικής αντιπληθωριστικής πολιτικής που ακολούθησαν οι κυβερνήσεις και στη συνέχεια λόγω της αναδιάρθρωσης των επιχειρήσεων έναντι στην κρίση. Από την άλλη πλευρά, η Ιαπωνία και οι νέες βιομηχανικές χώρες της ΝΑ Ασίας εισέβαλαν δυναμικά στη διεθνή αγορά, κερδίζουν νέες αγορές, και αντικαθιστούν τα παραδοσιακά προϊόντα κατανάλωσης με νέα προϊόντα υψηλής τεχνολογίας.

Ο συνδυασμός των παραπάνω συνθηκών επενδύσεων, προσφοράς και ζήτησης ορίζει το τέλος των μεταπολεμικών ευνοϊκών συνθηκών συσσώρευσης και ανάπτυξης (βλ. Βεργόπουλος 1991, Αλογοσκούφης 1992). Το μεταπολεμικό καθεστώς συσσώρευσης και ανάπτυξης, που βασίστηκε στο χαμηλό κόστος εργασίας, στον προστατευτισμό, στη συνδεδεμένη με το βιομηχανικό κέντρο ανάπτυξη, δεν μπορεί πλέον να λειτουργήσει. Είναι ενδεικτικό ότι παρά τις εντατικές πολιτικές αναδιανομής του εισοδήματος μετά το 1985 και την αύξηση των κερδών των επιχειρήσεων δεν έχει ξεκινήσει μια νέα περίοδος επενδύσεων και ανάπτυξης. Οι βιομηχανικές επιχειρήσεις παρουσιάζουν κέρδη αλλά η συνολική βιομηχανική παραγωγή παραμένει στάσιμη. Η ελληνική κρίση είναι κρίση υπερσυσσώρευσης παρά κερδοφορίας. Είναι λίγοι οι νέοι τομείς που μπορούν να εξασφαλίσουν ικανοποιητική απόδοση στις επενδύσεις, ενώ υπάρχουν σημαντικές αντιστάσεις στην ανάπτυξη νέων βιομηχανικών κλάδων. Τα κεφάλαια στρέφονται αναγκαστικά σε άλλους τομείς, στη γη, στα κτίσματα, στην κερδοσκοπία, στο χοηματιστήριο.

ΣΗΜΑΝΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΖΟΥΝ ΤΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΤΑΣΙΜΟΤΗΤΑΣ. Εισάγονται από την αποκέντρωση της ανάπτυξης, το δυναμικό μωσαϊκό της αποβιομηχάνισης-νεοεκβιομηχάνισης, και τη συγκρότηση ενός νέου βιομηχανικού χώρου στη Βόρεια Ελλάδα.

1.3.
Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ
ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Η αποκέντρωση του πληθυσμού και των οικονομικών δραστηριοτήτων είναι μια πορεία που άρχισε από τη δεκαετία του 1970. Όπως εύστοχα σημειώνουν οι N. Βαΐου και K. Χατζημιχάλης (1987), η περίοδος 1970-73 είναι σημείο καμπής για τη διαμόρφωση ορισμένων ενδιάμεσων περιφερειών και πόλεων, που παρουσιάζουν ρυθμούς ανάπτυξης υψηλότερους του εθνικού μέσου όρου στην αύξηση του ΑΕΠ, στην παραγωγικότητα και στην κατανάλωση. Ο χαρακτήρας αυτής της αποκέντρωσης δεν αντιστοιχεί στην αποκέντρωση που παρατηρείται σε άλλες ευρωπαϊκές και νοτιο-ευρωπαϊκές χώρες, όπου τμήματα μεγάλων επιχειρήσεων εγκαταστάθηκαν σε λιγότερο κεντρικές θέσεις και δημιουργήθηκαν εξαρτημένες παραστηματικές-μονάδες (branch plants), αλλά στηρίζεται στη δημιουργία νέων επιχειρήσεων και στον ενδογενή δυναμισμό των παραδοσιακών βιομηχανικών κλάδων, των εντατικών αγροτικών εκμεταλλεύσεων και του τουρισμού.

Η αποκέντρωση του αναπτυξιακού δυναμισμού

Στη δεκαετία 1981-90, το φαινόμενο αυτό υπήρξε εξαιρετικά δυναμικό³, ευμετάβλητο, και συνδέθηκε μ' ένα ασταθές μωσαϊκό ανάπτυξης και ύφεσης. Τα ποσοτικά στοιχεία της δυναμικής του ΑΕΠ παρουσιάζουν έναν πολλαπλό κατακερματισμό του ελληνικού χώρου: σε δυναμικές περιφέρειες του βιορρά, σε δυναμικές περιφέρειες των ελληνικών νησιών του Αιγαίου και Ιονίου, και σε στάσιμες περιφέρειες στην κεντρική και Νότια Ελλάδα (βλ. Πίνακα 1.3).

Παράλληλα, η πιο αναπτυγμένη περιοχή της χώρας χάνει συνεχώς σε δυναμισμό. Ο νομός Αττικής υπολείπεται των εθνικών

3. Σε δύο, για παράδειγμα, περιοχές που εμφανίζονται ως δυναμικές ενδιάμεσες πόλεις στην παραπάνω εργασία των Βαΐου και Χατζημιχάλη, οι πόλεις του Αγρινίου και της Καστοριάς, η εικόνα της άνθησης γοηγορά ανατρέπεται. καθώς στην περίοδο 1984-88 μειώθηκε η βιομηχανική απασχόληση, σημαντικός αριθμός επιχειρήσεων κήρυξε πτώχευση και έπλεισαν πολλές μεγάλες επιχειρήσεις. Όμοιως, ο νομός Κοζάνης που εμφάνισε ισχυρή αύξηση της μεταποίησης στην περίοδο 1984-88, πέρασε το 1991 στους προβληματικούς νομούς, με το φάσμα της εργάτικης να πλανάται πάνω από τα εργοστάσιά του.

ΝΙΚΟΣ ΚΟΜΝΗΝΟΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.3:
Μέσοι ρυθμοί μεταβολής ΑΕΠ κατά περιφέρεια (%)

	1971-80	1981-90	1991-96*
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	6.4	3.3	6.4
Δυτική Μακεδονία	5.1	3.1	4.1
Κεντρική Μακεδονία	4.4	2.3	3.0
Νότιο Αιγαίο	6.3	4.7	5.7
Κρήτη	4.7	3.7	3.7
Νησιά Ιονίου	4.6	2.6	3.6
Ήπειρος	5.5	2.0	3.1
Βόρειο Αιγαίο	2.9	1.6	2.2
Θεσσαλία	5.4	1.4	3.9
Νομός Αττικής	3.1	1.4	2.3
Δυτική Ελλάδα	4.1	1.2	2.9
Στερεά Ελλάδα	5.0	0.9	2.4
Πελοπόννησος	5.0	0.8	3.1
Σύνολο χώρας	4.1	1.8	3.1

* Εκτιμήσεις σύμφωνα με τις τάσεις της περιόδου 1981-90. Πηγή: Επίλογή, 1994.

ρυθμών αύξησης του ΑΕΠ σε όλη την περίοδο μετά το 1970 και η συμπετοχή της στο ΑΕΠ της χώρας μειώνεται. Η αποβιομηχάνιση χαρακτηρίζει σταθερά την Περιφέρεια Πρωτευούσης μετά το 1978, ενώ η τελευταία απογραφή του 1991 δείχνει ότι έχει αντιστραφεί το θεύμα της εσωτερικής μετανάστευσης και η ταχεία αύξηση του πληθυσμού.

Η γεωγραφία
της αποβιομηχά-
νισης - νεοεκβιο-
μηχάνισης

Η γενικευμένη εικόνα που δίνουν τα συνολικά μεγέθη της βιομηχανικής δραστηριότητας αποκρύπτει τις σημαντικές γεωγραφικές μεταβολές στην ύφεση και ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας.

Η μικρή αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής στη δεκαετία του 1980 δεν κατανέμεται ομοιόμορφα στους νομούς της χώρας. Αντίθετα προβάλλουν ισχυρές τοπικές διαφοροποιήσεις στις επιδόσεις της βιομηχανίας. Οι διαφοροποιήσεις αυτές εμφανίζονται με δυο αντίστοιχες τάσεις: αποβιομηχάνισης και νεοεκβιομηχάνισης. Υπάρχει καταρχήν ένα σύνολο νομών της χώρας που σε τέσσερα χρόνια (1984-88) έχανε το 10-30% των θέσεων εργασίας στη βιομηχανία, ενώ στην ίδια περίοδο ένα άλλο σύνολο νομών κερδίζει 10-25% νέες θέσεις εργασίας (βλ. Πίνακα 1.4)⁴.

28 4. Η μεταβολή της απασχόλησης αποτελεί έναν επισφαλή δείκτη του βιο-

ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ & ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

<i>Βιομηχανική απασχόληση</i>	<i>1984</i>	<i>1988</i>	<i>Μεταβολή (%)</i>
N. Εύβοιας	17.011	14.983	-11,92
N. Φωκίδος	1.405	1.125	-19,92
N. Μαγνησίας	16.829	14.612	-13,57
N. Καστοριάς	10.389	8.748	-15,79
N. Φλωρίνης	1.402	1.208	-13,83
N. Δωδεκανήσου	5.154	4.478	-13,11
N. Λέσβου	4.090	3.392	-17,06
N. Σάμου	1.507	1.245	-17,38
N. Χίου	1.756	1.544	-12,07
N. Χανίων	7.144	4.868	-12,07
N. Τρικάλων	5.092	5.633	+10,62
N. Δράμας	6.993	8.673	+24,02
N. Θεσσαλονίκης	97.702	106.919	+10,00
N. Καβάλας	9.823	11.279	+14,82
N. Κιλκίς	5.348	6.002	+12,28
N. Κοζάνης	7.613	8.821	+15,86
N. Πέλλης	9.164	11.505	+25,54
N. Πιερίας	4.980	6.050	+21,48
N. Χαλκιδικής	2.476	2.759	+11,42
N. Ξάνθης	6.346	6.949	+10,00
N. Ρεθύμνης	1.897	2.313	+21,92
Σύνολο χώρας	698.646	706.203	+1,08

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.4:
Νομοί σε αποβιομηχάνιση και νεοεκβιομηχάνιση (μεταβολή +/- 10% της βιομηχανικής απασχόλησης 1984-88)

Πηγή: *Επιλογή*, 1994.

Για την αποβιομηχάνιση και τα αίτιά της έχει αναπτυχθεί εκτεταμένος διάλογος και βιβλιογραφία (βλ. Kratke 1992, Lash & Urry 1987, Offe 1985, Piore & Sabel 1984, Rothwell 1982). Προκύπτει ως αποτέλεσμα της γενικότερης τεχνολογικής αναδιάταξης της παραγωγής, με την άνοδο της αυτοματοποίησης, των δικτύων επιχειρηματικής συνεργασίας, των νέων προϊόντων, με την ευελιξία στην αγορά εργασίας⁵. Στην άνιση ό-

μηχανικού δυναμισμού, καθώς σε πολλές περιοχές η ανάπτυξη στηρίζεται στην αναβάθμιση του τεχνολογικού εξοπλισμού, σε εξορθολογισμό της παραγωγής και στη μείωση των θέσεων εργασίας. Πληρέστερη εικόνα της αποβιομηχάνισης-νεοεκβιομηχάνισης θα έδινε η συνεκτίμηση της μεταβολής του ΑΕΠ κατά νομό. Εντούτοις, η σύνδεση της ελληνικής ανάπτυξης με κλάδους έντασης εργασίας συνηγορεί για τη χρήση της απασχόλησης ως δείκτη βιομηχανικού δυναμισμού.

5. Ο εκσυγχρονισμός της ευρωπαϊκής βιομηχανίας επικεντρώνεται σήμερα 29

μως γεωγραφία της αποβιομηχάνισης καθοριστικά στοιχεία υπήρξαν το τοπικό περιβάλλον και οι διαμορφωμένες βιομηχανικές σχέσεις. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Pirelli στην Πάτρα, όπου ένα πρόγραμμα παραγωγικής αναβάθμισης απέτυχε εξαιτίας της ακαμψίας των τοπικών συνδικάτων. Μετά την αποτυχία των διαπραγματεύσεων του σωματείου με τη διοίκηση της εταιρίας, ξεκίνησαν απεργιακές κινητοποιήσεις, με οικονομικά κυρίως αιτήματα, πολλά εκ των οποίων αρνήθηκε να ικανοποιήσει η εταιρία. Αυτή προέβαλε την υπόσχεση επενδύσεων 2 δισ. δοχ. για τον εκσυγχρονισμό του εργοστασίου, την εγγύηση της απασχόλησης και ξητούσε δύο χρόνια ηρεμίας και ήπιου εργασιακού κλίματος για να βγει η επιχείρηση από την καταστροφική της πορεία. Όπως έγραφε ο Τύπος, οι διαπραγματεύσεις υπονομεύθηκαν από τοπικά συνδικάτα και μικροομάδες, ο πρόεδρος της Pirelli απογοητεύθηκε από τις εξωπραγματικές αξιώσεις των συνδικαλιστών, και το εργοστάσιο της Pirelli έκλεισε μετά από 30 χρόνια λειτουργίας στην Ελλάδα. Τότε μόνο οι εργαζόμενοι αγνόησαν το σωματείο τους, που τους οδήγησε στην ανεργία, και ξήτησαν εκ νέου μια εξωτερική παρέμβαση. Οι τοπικές σχέσεις εξουσίας, οι διαμορφωμένες συμπεριφορές και συνδικαλιστικές επιρροές δεν επέτρεψαν την αναβάθμιση μιας παραδικατικής βιομηχανικής μονάδας. Αντίθετα, μετέτρεψαν τις πιέσεις της αγοράς για εκσυγχρονισμό σε απόφαση μετεγκατάστασης του εργοστασίου.

Υπάρχει μια ευρύτερη διασύνδεση της μείωσης των θέσεων εργασίας με την ύφεση της τοπικής οικονομίας. Δύο χαρακτηριστικές εικόνες αποβιομηχάνισης, που απεικονίζουν τη σχέση αυτή, παρουσιάζονται σε σχετικό ρεπορτάριο της εφημερίδας *To Βήμα*, με τίτλο «Η βιομηχανία δεν μένει πια εδώ» (13 Οκτωβρίου 1991):

στην υιοθέτηση νέων τεχνολογιών και τρόπων διαχείρισης των επιχειρήσεων, που κατά συνθήκη αφορούν:

(i) την παραγωγή: μηχανές CNC, ευέλικτα workshop, μη τεραπονικές σχέσεις στο εργοστάσιο.

(ii) το προϊόν: μικρές σειρές, σύντομος κύκλος ζωής προϊόντων, κύκλοι ποιότητας, ολικός έλεγχος ποιότητας.

(iii) τις διεπιχειρησιακές σχέσεις: συστήματα παράδοσης Just-in-Time, παραγωγή σε δίκτυο, εξωτερικεύση υπηρεσιών, σταθερές σχέσεις προμηθευτών-παραγωγών.

(iv) την απασχόληση: ευέλιξια στην απασχόληση, αναβάθμιση των ειδικεύ-

Μοιράζοντας λαικό συσσίτιο στο άλλοτε κραταιό Λαύριο:Σ' ένα σύνολο 3.000 εργαζομένων, οι 2.400 σήμερα είναι άνεργοι και, το κυριότερο, δεν υπάρχει καμιά προοπτική απασχόλησης τους. Οι 2.400 άνεργοι είναι η μία όψη της καταστροφής, καθώς εκατοντάδες άλλοι επαγγελματίες της πόλης υφίστανται τις συνέπειες από την έλλειψη εισοδημάτων. Τα περίπου 5 δισ. δραχμές το χρόνο που εισέπρατταν οι σημερινοί άνεργοι, έδιναν ζωή στην τοπική οικονομία. Οι μικροεπιχειρήσεις της περιοχής έχουν στηνη τοπική οικονομία.

Τα δέκα νεκρά κύτταρα της βιομηχανικής Εύβοιας: Στα πρόθυρα μιας ασυνήθιστης κοινωνικής αναταραχής βρίσκεται η Εύβοια, που αυτό το διάστημα αναμένει το κλείσιμο της δέκατης μεγάλης βιομηχανίας της. Στο σύντομο οδοιπορικό μας στην πανέμορφη αυτή περιοχή, γίναμε μάρτυρες της τρομακτικής αποβιομηχάνισης του νομού και της συνακόλουθης απογοήτευσης και απόγνωσης των κατοίκων... Τα αλλεπάλληλα χτυπήματα που δέχεται το βιομηχανικό δυναμικό της περιοχής γυρνούν το νομό σε μορφές βιομηχανικής οργάνωσης περασμένων δεκαετιών, καταφέροντας ταυτόχρονα ένα ισχυρότατο πλήγμα στην εθνική οικονομία.

Η νεο-εκβιομηχάνιση αντίθετα, όπως δείχνει ο ίδιος Πίνακας 1.4, οδήγησε σε σημαντική αύξηση της απασχόλησης πολλών νομών της Βόρειας Ελλάδας, όπου σταδιακά συγκροτήθηκε ένας νέος βιομηχανικός χώρος (βλ. Ανδρικοπούλου 1990). Από υπολογισμούς δεικτών απόκλισης-συμμετοχής των νομών της χώρας, που παρουσιάζονται στο βιβλίο του Γ. Καυκαλά, *Περιφερειακή Οργάνωση και Χωρική Ολοκλήρωση*, προκύπτει ότι ο δυναμισμός των παραπάνω νομών είχε ήδη παρουσιαστεί στην περίοδο 1969-87, ενώ εντάθηκε στη δεκαετία του 1980. Ο Καυκαλάς (1992: 91-92) υποστηρίζει ότι η συνεκτίμηση των συντελεστών αναλογικής και διαφορικής απόκλισης επιτρέπει το συμπέρασμα ότι ο δυναμισμός οδισμένων νομών οφείλεται στη μεταβολή της χωροθετικής συμπεριφοράς των βιομηχανικών κλάδων, που εγκαταλείπουν ορισμένες περιοχές, ιδιαίτερα την πειραιώς της Πρωτεύουσας, και εγκαθίστανται σε άλλες κεντρικές περιοχές.

Νίκος Κομνηνός

Ο νέος βιομηχανικός χώρος στη Βόρεια Ελλάδα⁶

Τα στατιστικά στοιχεία δείχνουν ότι στους νομούς Θεσσαλονίκης, Δράμας, Καβάλας, Κιλκίς, Πέλλης, Πιερίας, Χαλκιδικής, Ξάνθης, Ροδόπης αναπτύσσεται ένα εξαιρετικά δυναμικό βιομηχανικό σύμπλεγμα, ο δυναμισμός του οποίου αποκρύπτεται όταν τα απογραφικά δεδομένα παρουσιάζονται κατά περιφέρεια και όχι κατά νομό.

Ο δυναμισμός οφείλεται σε μια νέα εκβιομηχάνιση, που πιστοποιείται από τους ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης, τους ρυθμούς δημιουργίας νέων επιχειρήσεων, και τις επίκαιρες μορφές οργάνωσης της παραγωγής. Η νέα εκβιομηχάνιση στους παραπάνω νομούς ακολούθησε το ρυθμό των αγορών της Ευρώπης. Αποτελεί μία από τις σημαντικότερες μεταβολές της μεταποίησης στη σύγχρονη Ελλάδα, καθώς προσφέρει ένα παράθυρο ένταξης της χώρας στην παγκόσμια αγορά των βιομηχανικών προϊόντων. Σε μια πρόσφατη έρευνα, που διήρκησε 3 χρόνια, μελετήσαμε το νέο βιομηχανικό σύμπλεγμα της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης⁷, τα χαρακτηριστικά του οποίου, σε μεγάλο βαθμό, ισχύουν για το σύνολο της νέας εκβιομηχάνισης στη Βόρεια Ελλάδα.

Το βιομηχανικό αυτό σύμπλεγμα συγκροτείται από νέες κυρίως επιχειρήσεις σε παραδοσιακούς βιομηχανικούς κλάδους, τροφίμων, υφαντουργίας, ένδυσης και υπόδησης, ξύλου και επίπλων. Οι περισσότερες από τις επιχειρήσεις ιδρύθηκαν μετά το 1971 (68,3%), αποτελούνται από μία μόνο μονάδα (78,8%) και δεν έχουν δευτερεύουσα δραστηριότητα (69,5%). Το 96,3% των επιχειρήσεων δεν είναι θυγατρικές άλλων και το 91,5% δεν έχουν θυγατρικές. Οι επιχειρήσεις ανήκουν στον ιδιωτικό τομέα (92,8%), ενώ ο δημόσιος τομέας έχει συμμετοχή σε 7,2% των μονάδων. Δύο είναι τα κύρια τμήματα των επιχειρήσεων: της παραγωγής και της διοίκησης. Τμήματα marketing υπάρχουν σε

6. Η έννοια του νέου βιομηχανικού χώρου παραπέμπει στη χωρική συγκέντρωση βιομηχανικών μονάδων με ικανότητα καινοτομίας και ανταγωνιστικότητα στην πορεύσμα αγορά. Για τη δυναμική και τις στρατηγικές των νέων βιομηχανικών χώρων, βλ. Κομνηνός (1993).

7. Πρόσκειται για ερευνητικό πρόγραμμα που εκπονήθηκε σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου του Munster. Αφορά 82 επιχειρήσεις της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης άνω των 10 απασχόλουμένων, που αποτελούν το 35% του τοπικού παραγωγικού συστήματος. Βλ. HARTMANN et al. (1994). *Single European Market and Regional Development in East Macedonia and Thrace*. VW-Stiftung, Münster.

αρχετές επιχειρήσεις (43,9%), αλλά τμήματα R&D μόνο σε 19,5% εξ αυτών. Η πρόσφατη οικονομική επίδοση των επιχειρήσεων είναι θετική: μεταξύ 1987-91 τα κέρδη αυξήθηκαν σε 53,7% επιχειρήσεις, ο κύκλος εργασιών σε 68,3%, και οι επενδύσεις σε 59,8% μονάδες. Η ανάλυση των ισολογισμών δείχνει ότι τα χρέη γενικά είναι χαμηλά και το ακαθάριστο ετήσιο εισόδημα διακυμαίνεται μεταξύ 40% και 600% του παγίου κεφαλαίου.

Η δυναμικότητα των επιχειρήσεων εντοπίζεται στον τομέα της παραγωγής, ο οποίος συγκεντρώνει το μεγαλύτερο μέρος των επενδύσεων. Εντούτοις, οι επιχειρήσεις αρχίζουν να ενδιαφέρονται και για θέματα marketing και, δευτερευόντως, έρευνας. Η παραγωγή έχει χαρακτηριστικά τεῦλορισμού, η χρήση αυτοματοποίησης περιορίζεται στο 26,8% των επιχειρήσεων και η χρήση υπολογιστών στο 20,7%. Περισσότερο διαδεδομένος είναι ο ποιοτικός έλεγχος που εφαρμόζεται στις περισσότερες μονάδες (82,3%). Οι άμεσες προοπτικές αναδιοργάνωσης της παραγωγής εντοπίζονται στην πιο εκτεταμένη χρήση αυτοματοποίησης παρά στην αναβάθμιση των ειδικεύσεων του προσωπικού. Γενικά, οι υψηλές ειδικεύσεις σπανίζουν και αυτό αποτελεί σημαντικό εμπόδιο για την ανάπτυξη των επιχειρήσεων και της περιοχής.

Τα προϊόντα που παράγονται είναι τυποποιημένα, δεν παράγονται κατόπιν ειδικής παραγγελίας, και η πλειονότητα των επιχειρήσεων παράγει 1-3 προϊόντα. Ο προορισμός τους είναι για εξαγωγή. Εξάγουν σε ευρωπαϊκές χώρες το 59,8% των επιχειρήσεων και στην Ευρωπαϊκή Ένωση το 45,1% εξ αυτών. Ο ανταγωνισμός, τόσο στην εσωτερική αγορά όσο και στις εξαγωγές είναι ισχυρός, και ως κύριο πλεονέκτημα των ανταγωνιστών δηλώνεται το χαμηλό κόστος εργασίας. Οι ανταγωνιστοί επιχειρήσεις βρίσκονται σε χώρες χαμηλού κόστους εργασίας, στον τρίτο κόσμο, στη νοτιο-ανατολική Ασία και στην ανατολική Ευρώπη. Οι στρατηγικές που αναμένεται να αναπτυχθούν στον τομέα του προϊόντος σχετίζονται με την καινοτομία, το marketing, τη διαφήμιση. Είναι σαφές ότι πραγματοποιείται μια σταδιακή στροφή σε αναβαθμισμένα και επώνυμα προϊόντα, και το ενδιαφέρον για την ποιότητα συμπληρώνει το μέχρι σήμερα κυριαρχού προσανατολισμό στο χαμηλό κόστος παραγωγής.

Στις διεπιχειρησιακές σχέσεις υπερτερούν σταθερές σχέσεις ανάμεσα σε παραγωγούς και προμηθευτές: 47,6% των μονάδων έχουν τους ίδιους προμηθευτές στην τελευταία πενταετία, ενώ 33

άλλαξαν προμηθευτές σε 23.2% μονάδες. Οι περισσότεροι προμηθευτές βρίσκονται στην Ελλάδα (56,1%) και σε μικρότερο ποσοστό (19,5%) στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Οι προμηθευτές ανήκουν κατά σειρά στη βιομηχανία (74,4%), στο εμπόριο (51,2%), στον πρωτογενή τομέα. Οι σχέσεις υπεργολαβίας είναι αρκετά αναπτυγμένες: πολλές μονάδες (37,3%) αναλαμβάνουν υπεργολαβίες, ενώ μικρότερος αριθμός δίνει υπεργολαβίες (18,2%). Υπάρχουν λίγες περιπτώσεις εξαγορών και συγχωνεύσεων.

Στην απασχόληση, οι περισσότεροι από τους απασχολουμένους προέρχονται από τον ίδιο νομό (81,7%) όπου βρίσκεται η επιχείρηση. Η συμμετοχή σε συνδικάτα είναι περιορισμένη (25,6%) και μεγάλος αριθμός απασχολουμένων είχε ή έχει δεύτερη αγορακή απασχόληση. Η στρατηγική απασχόλησης που ακολουθούν οι επιχειρήσεις είναι αριθμητικής ευελιξίας, αύξησης δηλ.αδή ή μείωσης του αριθμού των απασχολουμένων ανάλογα με τις διακυμάνσεις της αγοράς.

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά δηλώνουν ένα νέο βιομηχανικό σύμπλεγμα με χαρακτηριστικά περιφερειακού φορντισμού: γραμμική παραγωγή, προϊόντα σειράς και τυποποιημένα, ανεδίκευτη εργασία, χαμηλό επίπεδο συνδικαλισμού, παραγωγή για εξαγωγές. Οι τάσεις εξέλιξης εντοπίζονται στην ίδια κατεύθυνση: σε λύσεις αριθμητικής ευελιξίας και χαμηλής ειδίκευσης της εργασίας, σε μορφές νεο-τεῦλορισμού και αύξησης του βαθμού αυτοματοποίησης, παρά στην ποιοτική αναβάθμιση της εργασίας, της οργάνωσης και της καινοτομίας των προϊόντων.

Κεντρικό σημείο στη συγκρότηση του νέου αυτού βιομηχανικού χώρου αποτέλεσαν οι επιχειρηματικές πρωτοβουλίες και ο ιδιωτικός τομέας. Η περιφερειακή θέση των παραγωγικού συστήματος δεν εμπόδισε τον ιδιωτικό τομέα να υιοθετήσει επιχειρηματικές στρατηγικές που αντιστοιχούν στις πιο επίκαιρες κατευθύνσεις βιομηχανικής οργάνωσης που διαπιστώνονται στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Είναι ενδιαφέρον ότι ο δυναμικός κορμός του παραγωγικού συστήματος εντοπίζεται στις επιχειρήσεις μεσαίου μεγέθους (50-100 απασχολούμενοι). Οι μονάδες αυτές είναι οι πιο καινοτόμες, οι πιο διεθνοποιημένες, με μεγαλύτερη

8. Έννοια που αναπτύχθηκε από τον Alain Lipietz για να προσδιορίσει μιούριες νεοεκβιομηχάνισης περιοχών και χωρών της περιφέρειας, όπου η αύξηση της παραγωγικότητας δεν συμβαδίζει με αντίστοιχη αύξηση των μισθών και της εσωτερικής αγοράς βιομηχανικών προϊόντων. Οι εξαγωγές κυριαρχούν και ξεπληρώνουν τα δάνεια της βιομηχανικής ανάπτυξης (Lipietz 1984).

διαπλοκή στα τοπικά και διεθνή δίκτυα, οι πιο κερδοφόρες. Μ' αυτή την έννοια, το νέο βιομηχανικό σύμπλεγμα της Βόρειας Ελλάδας διαφέρει οιζικά από παραγωγικά συστήματα «ευέλικτης εξειδίκευσης» που αναπτύχθηκαν σε περιοχές της Ιταλίας και Ισπανίας, όπου κυριαρχούν οι μικρές επιχειρήσεις, η κάθετη διαίρεση της παραγωγής κατά φάσεις, και τα δίκτυα συνεργασίας των επιχειρήσεων. Η ένταξη της χώρας στην ενιαία ευρωπαϊκή αγορά δεν φαίνεται να επηρεάζει οιζικά τις επιχειρήσεις που συγκροτούν τον παραπάνω βιομηχανικό χώρο, καθώς πρόκειται για μονάδες που ήδη έχουν διεθνοποιηθεί, ενώ τα μη δασμολογικά εμπόδια⁹ δεν προσδιορίζουν αποφασιστικά τη δραστηριότητά τους.

ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1980 ΑΝΑΤΡΑΠΗΚΑΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ οι τάσεις σύγκλισης που είχαν διαμορφωθεί νωρίτερα και οι ελληνικές περιφέρειες απέκλιναν από τον κοινοτικό μέσο όρο. Βασικό αίτιο επιδείνωσης της ελληνικής θέσης είναι η δυσκολία μετάβασης σ' ένα υψηλότερο επίπεδο τεχνογνωσίας παραγωγής και ανταγωνισμού από αυτό που διαμορφώθηκε στη δεκαετία του 1960. Από εδώ αποδέουν οι αδυναμίες στα πεδία του κόστους παραγωγής, των αμοιβών εργασίας και της απασχόλησης.

Όπως είδαμε, η γεωγραφία της ελληνικής στασιμότητας δεν είναι ομοιόμορφη. Η Ελλάδα εισέρχεται στο διεθνή ανταγωνισμό της ενιαίας αγοράς με μια σειρά διαφορετικών τοπικών στημάτων, σε όρους προβλημάτων, δυναμισμού και προοπτικών:

1.4.
ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΓΙΑ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ
ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ

9. Το πρόγραμμα της Ενιαίας Ενδιαφερούσας Αγοράς (ΕΕΑ) επικεντρώνεται στην κατάργηση των μη δασμολογικών εμποδίων μεταξύ των κρατών της Ένωσης. Μη δασμολογικά εμπόδια υφίστανται σε ένα μεγάλο αριθμό διαδικασιών ανταλλαγής και διακίνησης εμπορευμάτων και υπηρεσιών. Το πρόγραμμα της ΕΕΑ προβλέπει:

- (1) την εξομοίωση των τεχνικών προδιαγραφών της βιομηχανικής παραγωγής,
- (2) την εξομοίωση των επιχειρήσεων της Ένωσης ως προς την πρόσβασή τους στις προϊόντεις του δημοσίου, που ευνοούσαν τις εθνικές επιχειρήσεις,
- (3) την κατάργηση των διοικητικών και άλλων ελέγχων στα σύνορα, των καθυστερήσεων και του σχετικού κόστους που συνεπάγονται,
- (4) την εξομοίωση του ΦΠΑ,
- (5) την απελευθέρωση των αγορών κεφαλαίου και τη διεθνοποίηση της κοινοποδότησης.

- (1) Στο παραδοσιακό βιομηχανικό κέντρο, που είχε συγκροτηθεί στο Πολεοδομικό Συγκρότημα Αθηνών, κυριαρχούν τάσεις αποσυγκέντρωσης και έντασης των περιβάλλοντικών προβλημάτων. Η μακρόχρονη απουσία επενδύσεων σε βασικές αστικές υποδομές έχει οξύνει τα προβλήματα της καθημερινής λειτουργίας των οικονομικών δραστηριοτήτων και του πληθυσμού.
- (2) Σε πολλές πόλεις της κεντρικής και Νότιας Ελλάδας προέχουν οι τάσεις αποβιομηχάνισης. Οι επιχειρήσεις χάνουν σε ανταγωνισμό, έχει αρθεί ο κρατικός προστατευτισμός, καταλύνονται μέρα με τη μέρα οι προνομιακές προσβάσεις στις κρατικές προμήθειες, εξαγορές και συγχωνεύσεις μεταφέρονται μερίδια της εσωτερικής αγοράς κάτω από τον έλεγχο μεγάλων πολυεθνικών.
- (3) Τα νησιά του Αιγαίου, του Ιονίου και η Κορήτη δείχνουν δυναμισμό και αξιοποιούν εμπορικά τα μοναδικά συγκριτικά πλεονεκτήματα που προσφέρει το φυσικό περιβάλλον και η διαχρονική πολιτιστική παρουσία.
- (4) Στη Βόρεια Ελλάδα έχει συγκροτηθεί ένα διεθνώς ανταγωνιστικό και δυναμικό βιομηχανικό σύμπλεγμα. Το νέο παραγωγικό σύμπλεγμα έδειξε ικανότητα διεθνοποίησης και προσαρμογής πολύ ποιν από την επίσημη έναρξη του προγράμματος της ενιαίας αγοράς. Για τη χώρα αποτελεί έναν πόρο μοναδικό, τόσο για την είσοδο που προσφέρει στην παγκόσμια αγορά των βιομηχανικών προϊόντων, όσο και για την κατανόηση του είδους των παραγωγικών δραστηριοτήτων που μπορούν να αναπτυχθούν σε συνθήκες χαμηλής παραγωγικότητας και βαθμού οργάνωσης.

Καθώς οι δομές της ελληνικής ανάπτυξης εμφανίζονται χωρικά κατακερματισμένες και τοπικά διαφοροποιημένες, είναι εύλογο οι περιφερειακές και χωροταξικές πολιτικές, τα μεγάλα έργα και οι υποδομές, να ακολουθήσουν τις ιδιαίτερες απαιτήσεις των επιμέρους παραγωγικών συστημάτων: τις ανάγκες βιομηχανικής προσαρμογής στις περιοχές της αποβιομηχάνισης, του εκσυγχρονισμού βασικών υποδομών στα μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα, τις ανάγκες προστασίας και διαφύλαξης των περιβάλλοντικών και πολιτιστικών πόρων του Αιγαίου, τις διεθνείς προσβάσεις του νέου βιομηχανικού χώρου της Β. Ελλάδας και τις ανάγκες του σε υποδομές νέου τύπου. Η δεκαετία του 1990 δεν χρειάζεται μια ομοιόμορφη «εθνική» περιφερειακή και χωροτα-

ξική πολιτική. Αντίθετα η εθνική πολιτική οφείλει να βοηθήσει να συγχροτηθούν επιμέρους τοπικές και χωροταξικές πολιτικές, που θα αντιμετωπίσουν τα προβλήματα προσαρμογής της ελληνικής ανάπτυξης στους σκληρούς ανταγωνισμούς της ενιαίας αγοράς. Ενοποιητικό στοιχείο των τοπικών πολιτικών μπορεί να είναι ένα εθνικό πλαίσιο αποκέντρωσης και αυτο-օργάνωσης των νομών της χώρας, καθώς και το ευρωπαϊκό πλαίσιο με τις πολιτικές συνοχής της Επιτροπής της Ε.Ε.

Δύο συγκλίνοντα προβλήματα περιφερειακής ανταγωνιστικότητας είναι η διαχείριση της κρίσης στις περιοχές της αποβιομηχάνισης, και η υποστήριξη του ανταγωνισμού στις περιοχές της νέας ανάπτυξης. Στα θέματα αυτά μπορούμε να διδαχθούμε με από πολιτικές που ασκήθηκαν σε άλλες περιοχές της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς.

Οι στρατηγικές στήριξης της βιομηχανικής αναδιάρθρωσης και των νέων βιομηχανικών χώρων διαφέρουν ριζικά από τις μεταπολεμικές «συνταγές» της κεντρικά διευθυνόμενης χωροταξίας και περιφερειακού προγραμματισμού, που έδινε έμφαση στις υποδομές μεταφορών, στην κοινωνική κατοικία, και στα κίνητρα για την προσέλκυση επιχειρήσεων. Δύο κατευθύνσεις αποτελούν πλαίσιο για τις νέες πολιτικές αναδιάρθρωσης στην Ευρώπη. Αφενός, η ρύθμιση των νέων μορφών παραγωγής υπερβαίνει το πεδίο του εργοστασίου και αγκαλιάζει όλο το τοπικό παραγωγικό σύστημα. Αφετέρου, οι πολιτικές στήριξης της τοπικής ανταγωνιστικότητας επιδίωξαν τρεις μεγάλους στόχους: (1) να ενδυναμώσουν την ενδογενή αναπτυξιακή δυναμική, ισχυροποιώντας την τοπική βάση τεχνολογίας και αυξάνοντας τους δεσμούς έρευνας και βιομηχανίας, (2) να ενδυναμώσουν την εξωγενή αναπτυξιακή δυναμική, προσελκύοντας επιχειρήσεις και πόρους από άλλες περιοχές, επενδύσεις στην έρευνα, μεγάλες μονάδες υψηλής τεχνολογίας, (3) να αυξήσουν τη συνοχή του τοπικού παραγωγικού συστήματος, ενδυναμώντας τα δίκτυα τοπικής συνεργασίας και τις σταθερές και μακροπρόθεσμες σχέσεις ανάμεσα στους φορείς των οικονομικών δραστηριοτήτων. Τυπικές υποδομές που συνοδεύουν τις παραπάνω πολιτικές είναι τα τεχνολογικά πάρκα, τα κέντρα καινοτομίας, τα καλωδιακά δίκτυα, τα παρατηρητήρια και κέντρα πληροφόρησης, τα δίκτυα μεταφοράς τεχνολογίας, οι υπηρεσίες εξαγωγικής στήριξης, οι υποδομές επαγγελματικής επιμόρφωσης. Ο τρόπος που αξιοποιήθηκαν οι παραπάνω υποδομές εξαρτήθηκε από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και προβλήματα κάθε 37

ΝΙΚΟΣ ΚΟΜΗΝΗΣ

περιοχής, από τη δυνατότητα διατύπωσης στόχων και οραμάτων, από την ικανότητα συγκρότησης προγραμμάτων δράσης, συνεργασιών, και αξιοποίησης του πλαισίου χορηματοδότησης. Η πολιτική αποκέντρωση υπήρξε μια σημαντική συνιστώσα της διαχείρισης, όπως και οι θεσμοί αυτο-οργάνωσης και δυνατότητας επιλεκτικών συμμαχιών μεταξύ των γεωγραφικών ενοτήτων.

Για την άσκηση πολιτικής βιομηχανικής προσαρμογής και τοπικής ανταγωνιστικότητας κεντρικό στοιχείο μπορεί να είναι η αυτο-οργάνωση ενός αναπτυξιακού προγράμματος σε κάθε νομό και η επιδίωξη της διεθνούς ανταγωνιστικότητας του τοπικού παραγωγικού συστήματος. Συνήθως ένα τέτοιο πρόγραμμα περιέχει Μέτρα που αφορούν:

- Την ενίσχυση της τεχνολογικής ικανότητας (υποδομές έρευνας, μεταφοράς τεχνολογίας, κατάρτισης, επιχειρηματικών υπηρεσιών, πληροφορικής, τηλεματικής).
- Την ενίσχυση της διεθνοποίησης (υποδομές εξαγωγικής στήριξης, προσέλκυσης επενδύσεων, διεθνείς συνεργασίες, προβολή).
- Την ενίσχυση της τοπικής συνεργασίας και ολοκλήρωσης (δίκτυα, κοινές επιδιώξεις, συμμετοχικές μορφές παραγωγής).
- Την ενίσχυση της ποιότητας (περιβάλλον, μορφή πόλεων, άρση κοινωνικού αποκλεισμού).

Μεθοδολογική υποστήριξη και πλαίσιο για τον προγραμματισμό προσφέρουν τα Regional Technology Plans της ΓΔ 16 και τα Regional Infrastructures for Innovation and Technology της ΓΔ 13 της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Μια συμπληρωματική επίσης κατεύθυνση στη διαχείριση των υποδομών τεχνολογικής στήριξης προκύπτει από δράσεις που συγκροτούνται ως έργα-θεσμοί και όχι ως απλά έργα υποδομής¹⁰. Δεν αρκεί η υποδομή, πρέπει η υπηρεσία που παρέχει να βρίσκεται τον αποδέκτη και να τον προτορέψει να τη χρησιμοποιήσει. Με την έννοια αυτή, η προγραμματική δράση δεν τελειώνει με την ολοκλήρωση του κατα-

10. Η έκθεση Bangemann περιγράφει ένα σύνολο νέων υποδομών που είναι καρδιμες για την ανταγωνιστικότητα των ευρωπαϊκών επιχειρήσεων στην παγκόσμια αγορά. Μεταξύ τους περιλαμβάνονται η τηλεργασία, η τηλεκπαίδευση, τα δίκτυα μεταφοράς πληροφορίας, το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, η τηλεοπτική προσέλκυση, η ηλεκτρονική διαχείριση των δικτύων μεταφοράς. Πρόκειται για υποδομές-υπηρεσίες που συνδυάζουν ένα hardware

ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ & ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

σκευαστικού μέρους, αλλά χρειάζεται μια συνεχής διαχείριση. Το θεσμικό μάλιστα μέρος, της συνεχούς και αναπροσαρμοζόμενης παροχής υπηρεσιών, μπορεί να είναι το σημαντικότερο και αποτελεσματικότερο μέρος της δράσης.

Αυτή η αντίληψη εμπεριέχει τη λογική της ενίσχυσης της ενδογενούς ανάπτυξης, που αποτελεί κύρια κατεύθυνση της περιφερειακής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, συνδέει την περιφερειακή και χωροταξική πολιτική με τα προβλήματα της βιομηχανικής αναδιάρθρωσης, και παίρνει υπόψη του τον ανταγωνιστικό χαρακτήρα πολλών Κοινοτικών προγραμμάτων και πρωτοβουλιών. Όπως αναφέρθηκε, προϋποθέτει την αποκέντρωση ως πολιτική εκπροσώπηση αλλά κυρίως ως ικανότητα αυτο-οργάνωσης των τοπικών συστημάτων.

KAINOTOMA

ΠΕΡΙΟΧΕΣ-ΣΥΣΤΗΜΑ, ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Γ. ΚΑΥΚΑΛΑΣ
Ν. ΚΟΜΝΗΝΟΣ
Α. ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ
Ε. ΣΕΦΕΡΤΖΗ
Π. ΣΚΑΦΙΑΝΗΣ
Σ. ΣΚΟΡΔΙΛΗ
Σ. ΤΣΙΛΕΝΗΣ
Δ. ΦΟΥΤΑΚΗΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΕΛΕΝΑ ΣΕΦΕΡΤΖΗ

GUTENBERG